

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Осауленко О. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник: монографія. К.: Знання, 2006. 334 с.
2. Олійник А., Гусарев С. Теорія держави і права: підручник. К.: Юрінком, 2001.
3. Рабінович П. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. 5 вид., зі змінами. К.: Атіка, 2001. 176 с.
4. Скакун О. Теорія держави і права: підручник. Пер. з рос. 2 вид. Харків: Консум, 2005. 656 с.
5. Сухонос В. Теорія держави і права: навчальний посібник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. 536 с.
6. Сілаєва Т. Філософія: навчальний посібник. Тернопіль, 2001. 218 с.
7. Цвік М. та ін. Загальна теорія держави і права: підручн. для студ. вищ. юрид. навч. закл. / за ред. М. Цвіка, О. Петришина. Х.: Право, 2002. 428 с.
8. Олексик Х. Основи теорії права та держави: конспект аудіолекцій. Ужгород: ЗақДУ, 2011. 232 с.
9. Малицкий А. Советская конституция. 2-е изд. Харьков, 1925. С. 5–43.
10. Нерсесянц В. Философия права: учебник для вузов. М., 1998. 652 с.
11. Головатий С. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія держави та права; історія правових та політичних вчень». К., 2009. 44 с.
12. Градова В. Ідея верховенства права в українській правовій традиції: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права». К., 2013. 247 с.
13. Алексіс Р. Існування прав людини. Право України. 2011. № 8. С. 121–130.
14. Загальна теорія держави та права / відпов. ред. О. Зайчук; наук. ред. Н. Оніщенко. К.: Юрком-Інтер, 2008. 400 с.
15. Бердяев Н. О рабстве и свободе человека. Царство Духа и царство Кесаря. М., 1995. С. 74–113.
16. Конституція України. Київ: Велес, 2014.
17. Покровский И. Основные проблемы гражданского права. 3 изд., стереотип. М., 2001. С. 91–134.

УДК 340.12..2-1

ФІЛОСОФСЬКО-СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ РЕЛІГІЇ

PHILOSOPHICAL AND IDEOLOGICAL FOUNDATIONS OF RELIGION

Пайда Ю.Ю.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ*

Стаття присвячена розкриттю різних аспектів взаємовпливу філософії та релігії, адже переосмислення цінностей релігії, її змістовного, значеннєвого елементу є необхідним та має очевидний практичний вимір, що впливає на формування оптимальної філософської парадигми.

Ключові слова: релігійна філософія, культура, теологічний підхід, філософський підхід, світогляд, соціальна функція релігії, релігія, матеріалістична діалектика, суспільна свідомість, індивідуальна свідомість, релігійний феномен.

Статья посвящена раскрытию разных аспектов взаимного влияния философии и религии, поскольку переосмысление ценностей религии, её содержательного, смыслового элемента является необходимым и имеет очевидное практическое измерение, которое влияет на формирование оптимальной философской парадигмы.

Ключевые слова: религиозная философия, культура, теологический подход, философский подход, мировоззрение, социальная функция религии, религия, материалистическая диалектика, общественное сознание, индивидуальное сознание, религиозный феномен.

The article deals with the analysis of various aspects of the mutual influence of culture and religion, because reconsideration of cultural values, its meaningful, semantic element is necessary and has obvious practical dimension that affects forming of the optimal cultural paradigm.

Key words: religion, culture, theological approach, philosophical approach, philosophy, social function of religion, religious philosophy, materialistic dialectics, social consciousness, individual consciousness, philosophical phenomenon.

Постановка проблеми. Питання сутності релігії здавна є дискусійними. У результаті полеміки сформувалось декілька основних підходів щодо розуміння та визначення релігії, а саме богословсько-теологічний, філософський, соціологічний, психологічний тощо. Вони відрізняються в основному за пояснювальним принципом. Разом із тим усі підходи деякою мірою взаємопов'язані, насамперед через вплив одних на інші, використання тією чи іншою світоглядною традицією окремих ідей своїх опонентів та ін.

Аналіз дослідження цієї проблеми. Істотний внесок у дослідження різноманітних аспектів цієї проблеми внесли такі російські та вітчизняні вчені, як: С. Алексєєв, В. Бабкін, Г. Дж. Берман, М. Козюбра, О. Костенко, В. Нерсесянц, А. Сухов, Д. Угринович, С. Токарєв, М. Андріанов, А. Колодний, А. Полешко та ін.

Мета цієї статті полягає у дослідженні тих можливостей, які пропонує релігія для людини, для культури нашої епохи, яка змінює не тільки свідомість людей та умови їх

існування у світі, але й сам світ. Тому необхідний серйозний аналіз антропологічних та онтологічних причин існування релігії, її культурологічних можливостей.

Виклад основного матеріалу. На відміну від теології для філософії характерне критичне ставлення до всіх явищ дійсності, зокрема й релігії. Богословсько-теологічний підхід здійснюється на основі сприйняття релігійного вірування як первинної і безумовної істини в рамках релігійного досвіду. Філософія ж вимагає вийти за межі цього досвіду і розглядати релігію з позиції розуму і напрацьованої нею та іншими науками методології дослідження.

Одним із головних завдань філософії, як відомо, є розроблення світогляду, який відповідає сучасному рівню науки, історичній практиці та інтелектуальним потребам людини.

Здійснюючи аналіз ступеня розробленості проблеми, слід зазначити, що релігія була об'єктом філософського розгляду протягом всього свого існування, свого розвитку.

Ступінь, рівень розроблення її проблем у різні епохи, в різних країнах, у різних філософів не був однаковим.

Мають певну наукову та пізнавальну цінність, право на життя положення і висновки щодо релігії, які містяться у багатьох філософських працях: Демокріта, Т. Гоббса, Б. Спінози, П. Гольбаха, І. Канта, Г. Гегеля, Л. Феєрбаха, Ж. Меньє, Вольтера, В. Соловйова, М. Бердяєва, С. Франка, К. Маркса, Ф. Енгельса, Г. Плеханова та інших мислителів.

В Україні зародження філософських основ пізнання релігії припадає на XIX століття. Воно пов'язане з іменами М. Драгоманова, О. Потебні, І. Франка, П. Юркевича, М. Грушевського та ін. Раніше до своїх оцінок релігійного феномена неодноразово звертався Г. Сковорода. Зрозуміло, що цими видатними творцями філософії їх перелік не завершується.

Як справедливо стверджує Л. Митрохін, є щонайменше дві причини, що пояснюють інтерес філософії до релігії:

– по-перше, неможливо зрозуміти специфіку релігії, її соціальні функції та механізм їх дії, не здійснивши дослідження «кінцевих» (тобто соціально-онтологічних) основ релігійного культу, поведінки, віри. А це виключно прерогатива філософської науки. Не випадково до релігії незмінно була прикута увага найбільших творців «науки наук»;

– по-друге, у релігійних уявленнях і в узагальнених їх теологічних концепціях закарбований багатовіковий морально-психологічний досвід, який являє особливу цінність для філософських роздумів і насамперед про проблему людини. Саме тому низка філософських шкіл була тісно пов'язана із християнською доктриною і лише згодом відокремилася від неї [1, с. 25].

Науковці можуть розглядати релігію із суб'єктивно-ідеалістичної, об'єктивно-ідеалістичної, діалектико-матеріалістичної та інших позицій.

Головним у релігійній філософії є вчення про ставлення людини до Бога та Бога до людини. Практично воно мало чим відрізняється від богословсько-теологічних концепцій. Якщо останні трактують догмати священних писань, то релігійна філософія піддає їх аналізу, здійснює своє тлумачення.

Поряд із релігійною філософією існує філософія релігії, в якій превалює позитивна тенденція в оцінці релігії в житті людини і суспільства. У рамках філософії релігії отримали розвиток деїзм, який стверджує, що хоча Бог і існує в світі у вигляді першопричини, однак після його створення рух світобудови здійснюється без участі Бога, а також пантеїзм, який відстоює тотожність Бога і Всесвіту.

У філософії релігії слід виділити роботи Г. Гегеля [2] та матеріалістичну тенденцію, яскравим представником якої був німецький філософ Л. Феєрбах. У своїх працях «Сутність християнства» і «Походження релігії» [2] останній намагався довести, що людина – початок, середина і кінець будь-якої релігії, а Бог – це досконала і могутня людина.

Більш розвинутою формою матеріалізму, ніж антропологія Л. Феєрбаха, виступає діалектичний матеріалізм.

Значний доробок у розуміння сутності релігії з позицій матеріалістичної діалектики внесено представниками так званої марксистської школи. К. Маркс, наприклад, у роботі «До критики гегелівської філософії права» дає влучну філософську характеристику цього явища, говорячи, що «релігія є самосвідомість і самовідчужання людини, яка або ще не знайшла себе, або вже знову себе втратила. Але людина – не абстрактна істота, яка десь поза світом живе. Людина – це світ людини, держава, суспільство. Ця держава, це суспільство породжують релігію, неправдивий світогляд, бо самі вони – неправдивий світ. Релігія – загальна теорія всього світу, його енциклопедичний компендіум, його логіка в популярній формі, його спиритуалістичне point d'honneur (питання честі), його ентузіазм, його моральна санкція, його урочисте доповнення, його всезагальна основа для заспокоєння і виправдання» [3, с. 384].

З цього та інших визначень релігії класиками марксистизму можна виокремити низку соціально-філософських принципів аналізу цього феномена, якими керуються і нині науки з суспільствознавства. А саме:

– у релігії немає «особистого». Її витoki знаходяться в реальному бутті. Для подолання релігійності необхідно створити таке буттєве становище, яке б не породжувало будь-яких ілюзій. «Скасування релігії як ілюзорного щастя народу, – писав К.Маркс, – є вимога його справжнього щастя» [3, с. 385];

– релігія є частиною суспільної та індивідуальної свідомості, фантастичною формою відображення дійсності;

– релігія як соціальне явище має історичну природу. Це означає, що це явище являє собою породження не вічних, а перехідних соціальних умов;

– у результаті релігійності у свідомості людей віддзеркалюються земні сили, що набувають вигляду неземних;

– у релігійній свідомості світ, що оточує людину, має реальну, земну і нереальну, неземну основу;

– релігія – це певна система знань, ідеологія, моральний і правовий кодекс, пласт культури, сфера для задоволення людей у період їх відчуження від реального життя тощо.

Однак з позицій сьогодення не все, що напрацьовано марксистською наукою, є істиною в останній інстанції.

Наприклад, марксистське вчення виходило з того, що релігія як історичне явище має свій початок і свій кінець, що вона помре своєю природною смертю [4, с. 112]. З автором цієї ідеї можна посперечатися. Адже одноступінь Ф. Енгельса К. Маркс відзначав, що релігія сама по собі позбавлена змісту, її витoki знаходяться не на небі, а на землі. Це ж підтверджує і відома теза К. Маркса про те, що «релігійне почуття» саме є суспільним продуктом, сукупністю всіх суспільних відносин [5, с. 265]. Знищити ж перевернену реальність, вираженням якої є релігія, неможливо. Труднощі, суперечності, через наявність, усунення, розв'язання яких завжди розвивається будь-яке суспільство, живлять, як відомо, релігію. Треба мати також на увазі, що, крім соціального, вона має гносеологічне (пов'язане зі складністю самого процесу пізнання дійсності) та психологічне (як індивідуальне для кожної людини, так і характерне у цілому для суспільства) підґрунтя. А воно є одвічним супутником людини, суспільства. Слушним щодо доказу «вічності» релігії є й зауваження німецького релігієзнавця Д. Гольдшміта, який писав: «Релігія існувала й існуватиме в усіх суспільствах в усі часи <...> Люди потребують бога, щоб ритуалізувати свій життєвий шлях. Бог ніколи не помре. Людина не дасть йому померти» [6, с. 8]. Заперечити цей висновок неможливо, адже кращого символу, ідеалу, ніж Бог, людство поки що для себе не знайшло.

Релігійний феномен здавна розглядався і багатьма конкретними науками так званого світського релігієзнавчого напрямку – соціологією, психологією, історією релігії тощо. Підійти до такого розгляду було непросто. Адже релігія на відміну від інших об'єктивних явищ (предметів) у зв'язку зі своєю особливою «божественною природою» вважалась «ірраціональною», недоступною для наукового аналізу. Але революція тут відбулась і не безуспішно.

Свого часу німецький соціолог М. Вебер започаткував вивчення ролі протестантської етики в генезисі західно-європейського капіталізму. Його фундаментальна праця «Протестантська етика і дух капіталізму» [7] викликала до життя цілу низку досліджень, пов'язаних з аналізом «господарської ролі» світових релігій, виявлення соціальних функцій релігії, її місця в культурі, а також сучасних форм релігійності. Важливість появи соціологічного підходу до релігії полягає і в тому, що сучасна теологія не відсторонюється від соціології, а навпаки, намагається взяти її на озброєння. Відбувається соціологізація теології. А отже, з'являється можливість світоглядного і теоретичного діалогу між світською гуманістичною думкою і

різними течіями теології, а також відповідних спільних практичних дій.

У працях М. Вебера отримали подальший розвиток ідеї та висновки, які розробив французький мислитель Е. Дюркгейм [8]. Так, останній вважав релігію соціальним феноменом, який практично нині важко заперечити. Загальні вірування, цінності та практичні життєві орієнтації релігії великий вчений розглядав як основу суспільного організму, що дають змогу соціуму функціонувати у вигляді певної цілісності. Саме тому призначення релігії у такій же мірі, як і моралі та права, Е. Дюркгейм вбачав у забезпеченні нею соціальної рівноваги, яка постійно порушується різними суспільними імпульсами і зрушеннями. Якщо релігія не спроможна підтримувати такий баланс, вона, на думку соціолога, замінюється іншими релігійними утвореннями. Правда, зазначимо, що цей висновок, очевидно, більш прийнятний і важливий для демократичного суспільства. В антагоністичному суспільстві релігія, а точніше церква, нерідко виступає в ролі «служниці» експлуататорських класів і може на їх користь стримувати прогресивні зміни. Взагалі ж розуміння Е. Дюркгеймом релігії як інтегруючої сили та стимулятора суспільного розвитку (що також знайшло обґрунтування в його працях) – це вагомий внесок у скарбницю академічного релігієзнавства та філософської науки в цілому.

Релігія є не тільки соціальним, але й психологічним явищем. Це важливий складник внутрішнього емоційно-вольового і духовного життя віруючої людини. Саме на таку сторону релігії роблять акцент у своїх дослідженнях представники психології релігії.

У психології релігії важливе місце займає психоаналітичний напрям, представлений роботами З. Фрейда, К. Юнга, Е. Фромма [9]. Так, у наукових працях З. Фрейда висвітлені важливі питання побудови внутрішнього світу особистості, її спонукань і переживань, конфліктів між бажаннями і почуттям обов'язку, розкриті причини душевних стресів, ілюзійних уявлень людини про саму себе та її оточення. У релігії З. Фрейд вбачав «арсенал уявлень», що породжені потребою зробити людську безпомічність менш болісною як для неї самої, так і для суспільства.

На нашу думку, теоретичні розроблення психології релігії мають велике значення в аспекті пізнання механізму психологічного впливу цього явища на соціум та людину. Загальновідомо, що для стабілізації та еволюційного розвитку суспільства потрібні певні духовні, моральні та психологічні засади. У непростій для України час – у період кризових явищ в економіці, політичних розбіжностей, зламу старої та відсутності нової ідеології – помітна тенденція до зростання астеничного стану суспільства, що проявляється в поширенні масштабів злочинності, наркоманії, неврологічних розладів здоров'я тощо. У таких умовах релігія може виконувати «лікувальну» місію, розчиняти особисті неврози і пом'якшувати або «знімати» соціальні негаразди.

Але слід наголосити, що у психології релігії є й «зворотний бік медалі» – релігія не тільки може стабілізувати, але й дестабілізувати психіку церковних прихожан, що наочно видно на прикладах діяльності окремих конфесій, тоталітарних сект, новітніх нетрадиційних церковних структур. Усе це вимагає глибокого об'єктивного наукового вивчення цієї сторони релігії, вироблення відповідних рекомендацій як законодавчого, так і організаційного порядку.

У людини, зазначав З. Фрейд, у процесі її життєдіяльності під впливом суспільного оточення, яке постійно контролює індивіда, пред'являючи йому певні табу, розвиваються почуття страху і провини з невідворотною появою неврозу. Таку хворобу він порівнює з індивідуальною релігійністю, а релігію у цілому називає «універсальним колективним неврозом». Тобто З. Фрейд виводить ідею бога, звертаючись до так званого Едіпового комплексу, із пригнічених бажань людини, які витіснені в підсвідому сферу душі [9].

Теологи і священнослужителі намагаються використати психоаналіз З. Фрейда як для теоретичного обґрунтування необхідності релігії у житті людини і суспільства, так і в практичній релігійній психотерапії. Існує парадокс: вільнодумець і раціоналіст З. Фрейд за допомогою представників теологічної традиції сам, не бажаючи цього, зайняв місце «апостола психоаналітичного євангелія».

Згідно з теорією психоаналітика К. Юнга релігія допомагає людям, які відчувають потребу в доступі до тёмного і символічного, тобто відіграє важливу роль у художній творчості. На думку представника психоаналітичного напрямку Е. Фромма, релігійний досвід не обов'язково може бути пов'язаний з теїзмом. Ідею бога він розглядає як символічну і створює свою концепцію «нової теології» [9, с. 3]. Релігійність вбачається ним у будь-якому служінні ідеалам незалежно від того, кому поклоняється людина: чи ідолам, богам і святым, чи вождям, класу, нації, партії або своєму успіху, багатству і силі.

Існує ще низка інших підходів до визначення релігії. Так, наприклад, німецький філософ І. Кант вважав релігією усвідомлення людьми своїх моральних обов'язків; Гегель замість поняття Бога ввів у науковий обіг поняття «абсолютної ідеї», надавши вирішального значення релігії інтелектуальному моменту; англійський етнограф Е. Тейлер вважав найважливішою ознакою релігії віру в духовні істоти, а французький історик релігії Рейнак розумів під релігією систему заборон (табу), відносячи до релігійних явищ усе заборонене.

Не можна не згадати при цьому і про концепцію «еволюційно-космічного християнства» Теяра де Шардена. Подолання традиційного для християнства поділу буття на дві субстанції – духовну і матеріальну, божественну і земну Теяр де Шарден здійснює на основі визнання всезагальної «одуховленості» матерії. Під час творення еволюційно-космічної картини світу він застосовує низку принципів діалектичної методології і насамперед принцип розвитку [10].

Релігійна свідомість людей, релігійний феномен, зокрема і у нашому суспільстві, є фактом, а точніше масовим явищем, яке потребує не тільки більш-менш правильного визначення, але й свого подальшого вивчення.

Взагалі релігія із соціально-філософської точки зору – це багатозмістовна категорія. Її можна розглядати в широкому і вузькому значенні цього слова.

Такий двоякий підхід у розгляді релігії був обґрунтований Е. Фроммом. Під релігією він розуміє «будь-яку систему поглядів і дій, котрої дотримується певна група людей і котра надає індивіду систему орієнтацій та об'єкт поклоніння» [9, с. 236]. З точки зору Е. Фромма, кожна людина певною мірою є релігійною, а релігія притаманна всім історичним епохам.

На нашу думку, релігія – не тільки прояв набожності, входження людини до трансцендентного. Історія знала комуністичну, нацистську та інші тоталітарні ідеології, які являли собою своєрідну світську релігію з її обов'язковими атрибутами (віровченням, емоційно-психологічною обробкою населення, обрядовістю, наявністю певних організаційних структур). На думку М. Бердяєва, будь-який тоталітаризм сам воліє бути церквою, а ідеологічний міф, що сприймається на віру, є по суті перелицьованою релігією [11].

Людина за своєю природою, на думку Арістотеля, – істота (крім усього іншого) ідеологічна, якій притаманна потреба у власних віруваннях (переконаннях), здатних слугувати надійним захистом її приватного інтересу, її прав на місце у земному бутті. При цьому ми виходимо із визначення ідеології, яке дав К. Ясперс. Згідно з його баченням ідеологія – це система ідей або уявлень, яка є для мислячого суб'єкта «абсолютною істиною» і яка формує у нього однобоке тлумачення світу та його місця в ньому [12]. Таким чином, психічне життя кожної людини постійно пронизує її особиста віра, зокрема з ознаками

ідеологічної зашореності, навіть фантастичності. Віра дає змогу невидиме, тобто очікуване, потенційне, перспективне сприймати як реальне, наочне, не обов'язково звертаючись при цьому до бога або входячи до так званого потойбічного світу.

З релігією так чи інакше пов'язані народні вірування та повір'я. Всі міфологічні та демонологічні уявлення, магичні обряди, звичаї та ритуали в своїй першооснові належать до фантастики, до релігійного світогляду. Вони відіграють неабияку роль у житті людини, формують її духовність, відображають багатий досвід людей, а часом відтворюють їхні вікові прагнення, мають не тільки історико-пізнавальний, але й практичний інтерес [13, с. 21]. Процес національного відродження України може бути прискорений, зокрема через засвоєння духовних багатств народу, накопичених багатьма поколіннями.

Будь-яка віра чи повір'я для людини, зокрема і з ознаками містики, тобто суто релігія, є засобом ствердження особистості, пошуку нею сенсу свого буття, вираження її впевненості у своїх планах і надіях.

Аналіз різних світоглядних підходів стосовно розуміння релігії, ознайомлення з багатьма положеннями

Святого Письма, богословської та релігійно-філософської літератури, спілкування зі священнослужителями та віруючими дає змогу викласти своє бачення сутності цього феномена.

Людина, а відтак і людська спільнота, яка пов'язує себе з релігією, змінює не тільки свої світоглядні орієнтири, але й оновлюється духовно, перебудовується психологічно (почуттєво), свідомо вибирає зарегламентований, а нерідко і аскетичний спосіб життя. Для істинно віруючих непорушним правилом стають праведні, правильні та правдиві помисли і діяння.

Висновки. Підсумовуючи, можемо констатувати, що релігія – це особлива сфера духовного життя індивіда та соціуму, соціальне явище, яке характеризується глибоко усвідомленим високодуховним покликанням, психологічною налаштованістю та відповідним практичним діянням особистості або людської спільноти, пов'язаних з їх ставленням до трансцендентного та надприродного. Саме тому необхідно пам'ятати, що сутність пізнання релігії полягає у розгляді її з різних світоглядних позицій крізь призму суспільного життя та свідомості індивіда у контексті соціального простору та часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Митрохин Л. Н. Философы и религия. Вопросы философии, 1989. № 9. С. 16–35.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия религии: пер. с нем.: в 2-х т. Москва: Мысль, 1976. Т.1. 532 с.; Т. 2. 573 с.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1964. Т. 1. С. 384–397.
4. Ильин Н.А. О противлении злу силою. Путь к очевидности. Москва: Мысль, 1993. С. 5–132.
5. Маркс К. Тезисы о Фейербахе / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Москва: Мысль, 1976. Т. 42. С. 264–266.
6. Білько Т. Молодь ставить перед церквою вічні запитання. Урядовий кур'єр, 4 серпня 2005 р. № 139. С. 8–9.
7. Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. / сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова. Москва: Прогресс, 1990. 808 с.
8. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. Москва: Наука, 1991. 575 с.
9. Фрейд З. Введение в психоанализ: лекции. Москва: Наука, 1991. 472 с.; Юнг К. Избранное: пер. с нем. Минск, 1998. 443 с.; Фромм Э. Иметь или быть?: пер. с англ. / общ. ред. и посл. В.И. Добренков. 2-е изд., доп. Москва: Прогресс, 1990. 215 с.
10. Тэяр де Шарден П. Феномен Человека. Москва: Наука, 1987. 239 с.
11. Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества. Москва: Правда, 1989. 607 с.
12. Ясперс К. Смысл и назначение истории: пер. с нем. Москва: Политиздат, 1994. 527 с.
13. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. Київ: Либідь, 1992. 640 с.